

EL PODER MONÀRQUIC FESTES REIALS I IMATGE DE LA MONARQUIA A LA VALÈNCIA DEL SEGLE XVIII¹

M. PILAR MONTEAGUDO ROBLEDO

Amb l'esguard posat en la història total i des de la renovació de la història política de la mà de l'estudi del poder monàrquic en el seu procés històric d'absolutització, la tesi tracta el món de la festa política a la València de l'època moderna des d'una doble vessant: a) la de l'estudi de la relació entre poder i societat mitjançant l'anàlisi de les festes reials i la seva evolució, que posen de manifest els canvis en el repartiment del poder, les relacions entre les diferents instàncies que l'ostenten i el seu paper en el procés de consolidació de l'Estat absolut; b) la de l'estudi de la imatge que de la monarquia tenien els valencians per mitjà de les manifestacions plàstiques, poesies i sermons que trobaven en la festa el marc escaient per a la seva manifestació.

La més recent historiografia posa de manifest la rehabilitació que en les últimes dècades ha conegut la història política. A això han contribuït gèneres i disciplines com les mentalitats i l'art. Aquelles han demostrat el seu interessant paper en els estudis de ritus, pràctiques cerimonials i insígnies de poder. Aquest s'ha aliat amb la política amb l'objectiu d'esbrinar el contingut ideològic expressat i difós per l'elit del poder mitjançant la iconografia i el ritual de la cort.

Això no obstant, ha estat l'estudi del poder el que ha provocat el fet d'anar endavant de la renovació de la història política. Però no solament les institucions, els seus servidors i el seu entrellat de relacions —fins ara els principals temes d'investigació sobre el poder— configuren el cos polític. Els elements simbòlics i rituals es constitueixen en el factor més important de la seva formació i, per això, el seu estudi es fa inexcusable per a obtenir una visió completa sobre el poder, la seva concepció, el seu repartiment, la seva ideologia.

Com bé assenyala Maquiavel, governar és, essencialment, fer creure; sent indubtable que l'escenografia estesa per les cerimònies polítiques constitueix un mitjà inqüestionable de fer creure en la legitimació del poder polític de qui l'ostenta.

Així, el poder de l'Estat que durant l'època moderna es desenvolupa, troba a la festa un dels més subtils però contundents mecanismes d'expressió i difusió ideològica. Festa i poder apareixen indissolublement units en la modernitat. Aquella com a expressió i pràctica d'aquest. Aquest com a element en disputa en el marc del desenvolupament estatal. Així, monarquia i festa emprenen junts el camí cap a la glorificació del poder absolut.

Però en la festa, entesa com a comunicació, com a diàleg entre el poder i la societat, entre el monarca i els seus súbdits, no és la monarquia l'únic interlocutor. Si aquesta s'esforça per a

1. Traducció al català a càrrec de Maite Framis Montoliu, a la qual li agraeixo la seva tasca.

difondre la seva imatge, els súbdits aprofiten el clima eteri, màgic i extraordinari de la festa per a expressar-li els seus desitjos, el seu ideal monàrquic.

L'estudi de la festa ha desvetllat en els últims decennis gran interès historiogràfic. Des de la sociologia i l'antropologia fins a la història de la cultura i de l'art s'han apropiat a allò festiu en recerca de comportaments col·lectius, cerimonials i arquitectures efímeres. Tanmateix, la nostra investigació sobre la festa ha anat més enllà de la consideració d'allò festiu com a fenomen cultural. A remolc de la renovació de la història política, a la mà de l'estudi del poder monàrquic en el seu procés històric d'absolutització, hem fet cap al món de la festa amb la finalitat d'apropar-nos a les actituds mentals relatives a la política, com a pas previ per a comprendre l'Estat. Un estat que no pot comprendre's en la seva complexitat si no es coneix el context mental on s'ubica o bé si s'ignoren els mites, les imatges i la ideologia que li donen forma i contingut.

Així, dos han estat els objectius plantejats en aquesta tesi doctoral, la resolució de la qual ajusta la seva estructura en dues parts:

— En primer lloc, l'estudi de la relació entre poder i societat, entre el monarca i els seus súbdits així com entre les diferents instàncies de poder que constitueixen l'Estat mitjançant l'anàlisi minuciosa de les festes reials i la seva evolució, entenent-se com a tals aquelles manifestacions festives organitzades per a celebrar els esdeveniments relacionats amb la trajectòria vital i política de la família reial i amb la monarquia entesa com a forma de govern, aitals com natalicis, noces, proclamacions, visites, commemoracions militars, aniversaris i exèquies. Examinant els diferents components de la festa hem cercat l'evolució del repartiment del poder, les relacions entre les diferents instàncies locals, territorials i centrals que l'ostenten així com el paper acomplert per aquestes en el procés de consolidació de l'Estat absolut. Aprehendre la imatge que la monarquia dona d'ella mateixa a la societat sobre la qual exerceix el seu poder era l'objectiu últim.

— En contraposició, el segon dels objectius ha estat captar la imatge que de la monarquia —dels seus reis i reines— tenien els súbdits, mitjançant les manifestacions plàstiques, expressions poètiques i sermons que trobaven a la festa reial l'àmbit adequat per a la seva manifestació.

Tot això dins d'un marc espacial i temporal concrets: la ciutat de València a l'època moderna. Lloc i període que fan especialment interessant aquest treball en el marc del desenvolupament estatal espanyol, en el qual València passa d'encapçalar un regne autònom amb legislació pròpia, en l'àmbit de la monarquia hispànica dels segles *xvi* i *xvii*, a ésser, al segle *xviii*, una província més del regne d'Espanya, unificada a la legislació castellana. Cal conèixer també, al llarg de l'època moderna l'evolució, considerada per uns, amb fases diferenciades de l'Estat absolut i, per altres, la successió de dues formes estatals diferents —l'estamental i la monàrquico-absolutista.

Així, en la mesura que festa i poder van units en el desenvolupament de l'Estat, aquests canvis polítics es mostren a la festa i aquesta modifica les seves formes per a adaptar-se a les noves realitats de poder. Aquí rau la necessitat, per no existir cap treball d'aquestes característiques elaborat fins al present, i l'interès, per completar la imatge de l'Estat en la seva evolució, de l'estudi de les festes reials a la València moderna.

Tanmateix, l'estudi evolutiu des del segle *xvi* al *xviii*, no resulta fàcilment abastable amb tota la seva intensitat en un treball de tals característiques. Per això, hem descarregat tot el nostre afany

investigador, l'estudi de gran varietat de fonts i les aportacions bibliogràfiques d'altres estudiosos de la matèria, a la centúria més interessant per als nostres propòsits: el segle XVIII. Ja que és el moment en què desapareix *de iure* —amb l'aboliment dels furs valencians el 1707— la coparticipació en el govern del regne i del rei, creant-se una plataforma superior de sobirania: la monarquia absoluta.

No obstant això, els resultats d'aital investigació serien parcials si no comptéssim amb un punt de referència comparatiu, necessari per a apreciar l'evolució així com per a definir millor les característiques pròpies del set-cents. Així, mitjançant fonts concretes, puntuals, però molt significatives i de valuoses aportacions d'altres treballs d'investigació, hem compost la imatge dels Àustries espanyols i amb ella, ha estat possible l'elaboració d'una visió de conjunt de tota l'època moderna pel que fa relació a l'estudi del poder monàrquic.

Les fonts utilitzades per a resoldre els objectius plantejats, en perfecta correspondència amb ells, es bifurquen en dos àmbits:

— En primer lloc, el dels arxius que custodien la documentació de les diferents institucions polítiques, administratives, judicials i eclesiàstiques, representatives d'altres tantes instàncies de poder amb seu a València, les quals assumeixen el paper d'organitzadores i comitents de les festes. La fredor, la parquedat i sobrietat, pròpies de tota documentació oficial, caracteritzen aquestes fonts les quals, per altra banda, desvetllen l'intricat organigrama de relacions institucionals en el complex procés històric de la constitució i desenvolupament de l'estat modern.

La ciutat, com a cap del govern dels valencians, és la principal responsable de l'organització festiva. De la documentació per ella generada i custodiada, a l'Arxiu Municipal de València hem consultat les sèries de: *Libros capitulares ordinarios y de actas*, *Libros de instrumentos*, *pregones y cridas*, *Cartas reales*, *Cartas misivas*, *Protocolos de escrituras de la ciudad*, *Gobernación*, *Libros de Autos generales de rentas y providencias de buen gobierno* i *Libros de la junta de propios y arbitrios*, entre altres.

El Capítol eclesiàstic també té un paper rellevant. El to sagrat de la monarquia afavoreix la seva participació a les cerimònies reials. De la seva documentació, custodiada a l'Arxiu de la Catedral de València, hem consultat: els *Libros de deliberaciones y acuerdos capitulares*, *Consuetas litúrgicas*, *Legajos sueltos*, *Libros de memorias*, *Rollos reyes* i *Libros de jornadas del coro*.

Finalment, ens hem endinsat en la documentació generada pel Reial acord, institució representativa del poder monàrquic a València, recollida a la sèrie del mateix nom a l'Arxiu del Regne de València, en la qual hem estudiat lletres, cèdules reials, acords, bans i expedients en què s'ordenava, acordava, disposava i relatava l'organització i celebració de festes reials.

Aquestes fonts han estat la base documental per a elaborar els models cerimonials, resultat de l'estudi particularitzat de cadascun dels esdeveniments festius i la seva posterior comparació i unificació. L'interès d'establir una tipologia cerimonial rau en la seva contribució a sistematitzar la complexa realitat ritual, a evidenciar els elements de coincidència dels diferents cerimonials i, conseqüentment, a elaborar una interpretació de conjunt del seu significat polític. Aquest, el seu valor com a actes d'afirmació d'unes pretensions de poder i la seva eficàcia propagandística

i legitimadora, és el que ens ha interessat, més que la vessant descriptiva «dramatico-teatral» de les festes.

— Les biblioteques valencianes —Biblioteca Universitària de València, B. Municipal de València, B. Nicolau Primitiu, B. Serrano Morales, B. de l'Arxiu del Reial Convent de Predicadors, Biblioteca-Arxiu Històric Mayansià— i nacionals —B. Nacional de Madrid— han estat el segon àmbit de recerca de fonts, en aquesta ocasió per a afrontar el també segon dels objectius que ens plantegem. Aquesta documentació ens apropa de manera més càlida al desenvolupament dels esdeveniments, intentant submergir-nos en l'ambient de la festa i comprometre'ns en l'entrellat ideològic que li dóna sentit. Els afalags les caracteritza, però després d'un necessari procés de depuració són molt útils ja que nosaltres, igualment, no busquem les misèries de la monarquia sinó les seves glòries: l'ideal monàrquic.

La tipologia documental a què fem referència, es compon de: *Libros de fiestas o relaciones, Opúsculos, Dietarios y libros de memorias manuscritos, Sermones, Publicaciones periódicas, Ejercicios académicos, Memoriales i literatura política.*

Sota la consideració demostrada del valor de les cerimònies com a recurs de justificació, creació i recreació, ratificació i legitimació del poder establert, el seu estudi ens ha permès conèixer l'evolució de l'Estat a l'època moderna, els canvis en la seva concepció, en la seva ideologia, a partir de l'anàlisi del cas valencià.

Dels tres segles moderns, el XVIII és el protagonista del canvi. Al llarg dels seus cent anys de vida, els rituals festius es modifiquen, acoblant-se a una realitat política nova, (l'absolutisme), i a una nova mentalitat, (la il·lustrada).

Com hem posat de manifest a la nostra tesi, els rituals practicats presenten diferents ritmes d'evolució, però similars característiques de configuració. Aquestes evidencien el veritable sentit del canvi protagonitzat per l'absolutisme il·lustrat, aquells evidencien que la metamorfosi no és el resultat d'un trencament radical i premeditat, producte d'un programa previ, uniforme i universalment vàlid, sinó més bé, d'una evolució, en unes ocasions subtilment demostrada, en altres amb la força de les ordres reials.

Continuïtat absoluta és la que es produeix en la celebració de les noces reials, front a aquesta permanença, les exèquies coneixen una evolució celebrativa, no un trencament fruit d'una ordre reial, que té en la celebració dels òbits posteriors a 1665 el seu punt d'arrencada, coneixent el cerimonial des de llavors un procés de modificació progressiva, present al llarg del segle XVIII. És el regnat de Carles II el protagonista de molts dels canvis en els models celebratius, així com l'origen d'alguns d'ells —els aniversaris reials, els aniversaris per l'ànima dels soldats morts en defensa del seu rei, les rogatives solemnitzades per a atènyer l'èxit en les armes reials— que es mantindran imperturbables al llarg de la centúria il·lustrada. També, en el cas de les victòries militars, la continuïtat, en aquesta ocasió encobridora d'una evolució subtilment manifestada, marca la trajectòria del seu model. Tanmateix, amb el costum foral es trenca de manera radical al 1724 complint una ordre expressa de la monarquia el que fa referència a la solemnització del seu accés al tron. L'entrada a València i l'intercanvi de juraments entre el rei i el regne a les

Corts és substituïda per l'acte de proclamació castellà. També el segle XVIII marca el canvi en la configuració de les visites reials a València. Tanmateix, haurà d'esperar fins a la dècada dels setanta perquè el model celebratiu dels natalicis reials se separi de la pràctica dels segles XVI i XVII.

Aquesta manca de sincronització a l'embranchida dels diferents models celebratius, la localització de l'origen dels nous rituals en la centúria sis-centista i el perllongament de vells models fins a ben entrat el segle XVIII, exceptuant proclamacions i visites, mostren la desvinculació dels canvis de la instauració al tron espanyol de la nova dinastia Borbònica, això com la seva vinculació a una tendència despersonalitzada i de major abast: la de l'avenç de l'absolutisme. Aquest es manifesta en les característiques definitòries i comunes d'aitals models:

— La simplificació de l'espectacle festiu. La reducció en el nombre de funcions i actes celebrats durant els dies de festa reial.

— La predilecció pels actes religiosos. La desaparició dels programes festius de funcions profanes tals com balls, comèdies, justes, jocs de canyes, tornejos o corregudes de bous, mentre que els actes sagrats es converteixen per ordre reial en el centre de les celebracions.

— La reducció de l'espai festiu. La festa perd la seva vessant pública, els carrers i places de València estan il·luminades però buides, els guarniments engalanen un espai de mer trànsit —pel fet que ja no passen processons, ni de rogatives ni de gràcies, ja no s'enfronten els nobles en elegants i inofensives lluites i el poble ja no balla— mentre els actes es concentren a les esglésies —espai sagrat, ara privilegiat on s'entonen pregàries, s'oficien misses i es canten tedèums— o en els palaus on es mengen dolços i es ballen minuet.

— La restricció de la participació social a la festa. La noblesa ja no demostra el seu valor en justes, jocs de canyes o corregudes de bous. El poble organitzat en oficis ja no intervé a les processons ni organitza moixiganges o representacions i a la massa del poble se li prohibeix concentrar-se als carrers i manifestar la seva alegria espontània amb balls i reunions.

— La reaparició de l'esperit il·lustrat amb una doble vessant: la religiosa, donant primacia a les funcions més espirituals, a la religiositat interior i la utilitària, reduint els dies festius, considerats com a temps improductiu, restringint la despesa i desviant-la cap a finalitats de benefici públic com la dotació de donzelles i llauradors pobres, és a dir, la nova festa no dilapida cabdals ni temps productiu, els inverteix.

— La concentració de l'organització festiva en una única institució rectora: la monarquia. Aquesta determina el ritual festiu a celebrar, mentre que la ciutat, el Capítol eclesiàstic o el Reial Acord es limiten a complir les ordres emeses pel centre de poder.

Així, un procés de simplificació en tots els sentits afecta les festes reials celebrades a València des de la fi del segle XVII i especialment durant el set-cents. Es redueixen els actes, els espais, els participants i els organitzadors de les festes. Aquestes s'amaguen darrere dels murs de les esglésies i els carrers es queden buits. L'ostentació se substitueix per la moderació, les despeses per les inversions, la participació col·lectiva pel control social i la diversitat organitzativa per la concentració del poder. La fastuositat pròpia de l'explosió festiva dels segles anteriors ha desaparegut.

Als segles *xvi* i *xvii* la festa envaïa els carrers valencians. L'abundor i l'exuberància en quantitat, varietat i lluïment la definien. Les funcions se succeïen ininterrompudament durant els dies de festa i en aquelles el religiós i el profà es combinaven a la perfecció, configurant un espectacle coherent i únic, talment que divers, perquè en ell tenia cabuda tota la societat valenciana des del camperol al virrei passant per les corporacions religioses, professionals i polítiques locals i territorials.

És evident que s'ha produït un canvi en la concepció i el desenvolupament de la festa. Però, quina ha estat la raó de tal metamorfosi?

No és conseqüència d'una causa única. La mentalitat i la cultura han evolucionat, transformant-se. Del gust per l'ostentació, el devesall i l'aparatositat barroques s'ha passat al triomf de la raó i la sobrietat, de la utilitat i el control. Tampoc la societat es concep igual. Aquesta comença a ser vista pel poder com una massa informe i perillosa quan es concentra en els carrers i s'exalta, embriagada pels efluis de la festa. I tracta de reconvertir-la cap al treball, la puresa de l'esperit i els bons costums com una reiterada, per incompleta, normativa de prohibicions.

Però, a més a més —i en això radica l'essencial de la nostra aportació— tampoc la realitat política era la mateixa a la València dels segles *xvi* i *xvii* que a la del *xviii*. El pactisme era el sistema polític de la València foral. El rei i el regne tenien establert un pacte segons el que el primer es comprometia a respectar i defensar la legalitat foral vigent a canvi del jurament de fidelitat del segon. Aquest sistema possibilita l'existència de diferents unitats de poder amb jurisdicció pròpia. Així, en la mesura que la festa és una pantalla reflectora del poder establert, era utilitzada per totes les instàncies —la Ciutat, els estaments, l'església, el poble— com a mecanisme d'ostentació, propaganda i legitimació del seu poder quan l'ocasió així ho requeria. I quina millor ocasió per demostrar-ho que les celebracions reials? Totes les seves riqueses i magnificència eren exultantment exhibides a les festes celebrades en honor de la monarquia, a la qual indirectament també exaltaven, mitjançant un rigorós i jerarquitzat protocol cerimonial, continuament sotjat pel perill de la ingerència d'unes institucions que desitjaven ampliar el seu poder encara a espatlles de les altres. Emprats per una mentalitat col·lectiva que agradava de l'excessiu, les diferents instàncies del poder de la València foral es lliuraven en cadascuna de les festes reials a la luxúria organitzativa d'actes, molts i variats, opulents i fascinants, que posaven en evidència el seu poder davant d'una societat atònita i àvida d'esplendors. Amb aquests ingredients —diverses unitats amb poder per organitzar funcions, la participació de tota la societat valenciana en elles i el gust barroc per l'exteriorització— el resultat no podia ser altre: una festa rutilant, gresol dels diferents focus de poder repartits en el cosmos de la València foral.

Però al segle *xviii* la realitat política ha canviat. El procés d'absolutització monàrquica ha guanyat la partida al pactisme. València ja no és un regne, és una província més del regne d'Espanya. Ja no es regeix per les seves lleis sinó per les de Castella. Unes institucions, com les Corts, desapareixen; altres són creades *ex novo*, com el Reial Acord; les que queden, com la Ciutat, són reorganitzades; totes es converteixen en funcionaris a les ordres del rei. El monarca s'ha apropiat per complet del poder abans repartit. El procés d'absolutització de la monarquia, adés iniciat *de facto* encara no evidenciat *de iure*, adopta ara, amb el suport del dret,

la seva forma més poderosa, en justificar el seu poder al servei de l'Estat: la de l'absolutisme il·lustrat.

En aquesta nova situació política, la festa continua sent utilitzada pel poder establert, en aquest cas la monarquia absoluta, per a evidenciar la seva magnificència i l'abast de la seva potestat. I ara més que mai, la festa serveix per a l'exaltació de la monarquia. La festa i el poder continuen junts, però ambdós han canviat al mateix ritme, condicionant-se. La concentració del poder a les mans del monarca ha fet que la festa perdés la major part dels focus de llum que la feien brillar. Es dilueixen les possibilitats celebratives perquè el mateix procés pateixen els poders amb capacitat per determinar-les. La monarquia absoluta no vol competidors al seu poder, raó per la qual els arrabassa tota possibilitat de representació en unes celebracions que només ella decideix en què cal que consisteixin. Així, la festa simplificada és expressió d'un poder únic, absolut, el de la monarquia. Una monarquia que troba en els principis de la Il·lustració les fonts del seu nou ideal polític, de la seva concepció del poder, difosa mitjançant unes festes adaptades als nous plantejaments.

La monarquia ofereix als seus súbdits valencians de la centúria il·lustrada l'estampa en la qual es mostra a si mateixa, protegida per Déu, en l'exercici del seu poder màxim i absolut, concebut per garantir la felicitat de tots i l'enfortiment de l'Estat, per damunt d'uns súbdits assimilats en la seva inferioritat i obediència als titulars de les sobiranes celestial i terrena.

Imatge compartida per uns súbdits que somniaven o veien els seus reis com a prínceps cristians i filòsofs.

Impregnats de la màgia de la festa, els súbdits valencians de la dinastia dels Borbó expressen simbòlicament la imatge que tenen dels seus reis. No és un retrat personalitzat, és un ideal al qual pocs retrats s'ajusten.

Aquesta imatge és la d'una monarquia impregnada de religiositat —pel que fa relació a l'origen del poder, a la formació personal dels monarques i a l'exercici de les funcions reials— que no ha canviat en la seva essència al llarg de l'època moderna però que s'ha enriquit amb els nous valors oferts per la conjuntura històrica en què es manifesta.

Els valencians del set-cents continuen considerant el rei —un home virtuós, savi, valeros i bell— com el representant de Déu en la terra i, per tant, dotat de totes aquelles virtuts, les cardinals —prudència, justícia, fortalesa i temperança— i les morals —pietat, compassió, devoció, clemència—, encaminades al govern del regne —del qual n'és el cap i l'ànima— i de si mateix, que el converteixen en un cristià exemplar, considerat talment que la reina —dona formosa, discreta, resgnada i la millor cristiana a l'ombra del monarca, exempta de virtuts polítiques però amplament dotada amb les religioses— com a model de comportament pels seus súbdits i difusor de la fe catòlica. El príncep cristià, que compta entre les seves virtuts la prudència i la justícia, considerades innates a la reialesa, apareix com a ideal monàrquic.

Fins aquí res no ha canviat respecte al passat. Per tal que el monarca sigui considerat com un bon rei ha d'aplicar les seves virtuts en l'exercici del poder i la seva concepció canvia al segle XVIII, influïda pels principis de la Il·lustració. La defensa i protecció dels seus súbdits de tot perill i l'atenció a les seves necessitats com un pare són funcions eternament associades a les obligacions

del rei, però la seva entitat s'ha transformat. El monarca és considerat com l'impulsor i garant del progrés de l'Estat i la felicitat pública. I tant aquesta com aquell s'entenen sustentats en el desenvolupament econòmic, social i cultural, en la utilitat i l'eficàcia, només possible en una conjuntura de pau que el rei està obligat a garantir, fins i tot amb les armes. Així, en la ment dels valencians del set-cents, a la imatge del príncep cristià s'uneix, per la força dels temps, la del rei filòsof.

La combinació de les coincidents imatges sobre el poder monàrquic, l'oferida per la monarquia i la somniada pels súbdits, conformen la ideologia d'una època que, lliurada dels «enfaixaments» cronològics i els personalismes, coneix l'avenç i enfortiment del poder reial en el marc d'un estat en desenvolupament, la fonamentació ideològica del qual canviarà amb l'avenir històric i altres imatges li donaran forma i contingut.